

NYÍRI KRISTÓF

ARCJÁTÉK ÉS GESZTUS

Konzervatív nyelvfilozófiai kísérlet

Jelen tanulmány alcímében a „konzervatív” jelző kettős jelentést hivatott hordozni. Egyrészt arra utal, hogy nyelvfilozófiai megközelítem merőben régimódi: a nyelvet nem mintegy szabad játéknak és semmiképpen sem a valóság alakítójának fogom fel, hanem éppen a valóság leképezésének. Másodszor úgy gondolom, hogy nyelv és valóság kapcsolatára vonatkozó itt képviselt nézeteimből társadalomfilozófiai következtetések is adódnak: következtetések valamiféle konzervatív világnézet képviselhetősége mellett.

Wittgenstein mint a józan ész filozófusa

■ A filozófiatörténeti értelmezés fősodra a késői Wittgensteint relativistának tekinti, sőt egyfajta társadalmi konstruktivistának,¹ olyan irányzat reprezentánsának, amely a világot önkényes közösségi-emberi alkotásként fogja fel. Ám miközben Wittgenstein kéz- és gépiratos hagyatéka valamiféle relativizmust olykor valóban sugall – elég erőteljesen teszi ezt jelesen a TS 227 számú gépirat, egy amúgy meglehetősen széttartó kompiláció, amelyet a hagyatékok gondozói 1953-ban *Filozófiai vizsgálódások* cím alatt, annak úgynevezett első részeként jelentettek meg –, mégis, azokban a szövegekben-dokumentumokban, amelyeket a filozófus inkább szánt a nyilvánosságnak: azaz egyetemi előadásaiiban vagy kivált a *Kék könyvben* és *Barna könyvben* vagy éppenséggel az MS 144 számú, föltehetőleg Norman Malcolm és annak hallgatói számára összeállított kéziratban, amelyet a hagyatékok gondozói szeszély a *Filozófiai vizsgáló-*

...a konzervatív
valójában a jövőndő
nemzedékek
életlehetőségét őrzi,
közelebről pedig
azt a tudásteljességet,
amelyen a jövő
megteremthetősége
múlik.

dások úgynevezett második részeként tett közzé – ezen dokumentumokban Wittgenstein nem a relativizmus, hanem ellenkezőleg, a common-sense filozófia s ezzel – életének utolsó éveiben egyre egyértelműbben – a common-sense realizmus képviselőjeként áll előttünk.²

Az idősödő Wittgenstein filozófiai realizmusát különösen szerencsés szögből mutatja be a *Filozófiai vizsgálódások* II. részének xii-es szakasza. Wittgenstein itt „nagyon általános természeti tényekről” ír, amelyek „általánosságuk folytán többnyire fel sem tűnnek számunkra”. Wittgenstein határozottan azt sugallja, hogy *vannak* természeti tények. A szakasz záró bekezdésében pedig a fogalmakat festészeti stílusokhoz (*Malweisen*) hasonlítja, és azt érzékelteti, hogy festészeti stílusaink korántsem önkényesek: „Szabadon választhatjuk valamelyiket? (Például az egyiptomit?)”³ A különböző festészeti stílusokat gyakorlati-kognitív szempontból Wittgenstein egyáltalán nem tartotta egyenértékűnek.⁴ Common-sense realistaként a képi realizmus filozófiáját képviselte. És mint common-sense realista tisztában volt a vizualitás elsődleges jelentőségével. Visszatérően utalt különösen az arckifejezések és taglejtések alapvető szemantikai szerepére, de újra meg újra hangsúlyozta azt is, hogy mimika és gesztus jelentését őseredetileg nem a látvány, hanem a mögöttes izomjáték adja. „Vajon aki egy mosolyt, amelyet nem ismer fel mosolyként, nem mosolynak ért, más-hogy lát-e” – kérdezi Wittgenstein –, „mint az, aki érti? – Például máshogyan utánozza.”⁵ Egy 1938-as szemináriumában Wittgenstein így mesélt: „Emlékszem, hogy az utcán sétálva ezt mondtam magamnak: »Most pontosan úgy megyek, mint Russell.« Mondhatnák, hogy mozgásérvény volt. Nagyon különös. – Ha valaki egy másik személy arcát imitálja, azt nem a tükör előtt teszi.”⁶

A nyelv vizuális eredete

■ Platón *Kratülosza* (422e–423b) óta újra meg újra felbukkan ama elmélet, miszerint a szónyelv nem alakulhatott volna ki, ha azt nem előzte volna meg a mimika és gesztus nyelve.⁷ A józan ész filozófiájának emblematikus figurája, Thomas Reid így foglalta össze a vonatkozó alapérvet: „Ha az emberiségnek nem lett volna természetes nyelve, sose találhatott volna fel mesterségest... Mert minden mesterséges nyelv feltételez valamilyen egyezséget vagy megállapodást, amellyel bizonyos jelentést bizonyos jelekhez kötnek [...], ám egyezés vagy megállapodás lehetetlen jelek vagy nyelv nélkül; azaz lennie kell valamilyen természetes nyelvnek, mielőtt bármiféle mesterséges nyelv feltalálható.” Az „emberiség természetes nyelvének elemei” – folytatta Reid – „a hang, a taglejtések, az arcvonások modulációi”, ehhez még hozzátéve: „Ahol a beszéd természetes, ott nemcsak a hangot és a tüdőt veszi igénybe, de a test összes izmait is; mint a némák és a vademberek esetében.”⁸

Arcjáték

■ Idézett munkájában Reid valamivel később visszatér úgymond az emberiség természetes nyelve, „az emberi gondolatok, célok és vágyak természetes jelei” témájára. Alapvető példát hoz fel: „A csecsemőt” – írja – „megijeszthetjük haragos arckifejezésünkkel, ám mosolyokkal ismét megnyugtathatjuk.”⁹ 1872-es könyvében Darwin így fogalmazott ugyanerről: „Az arc és a test kifejező mozgásai [...] az első kommunikációs eszközként szolgálnak anya és újszülöttje között; az anya bátorítóan mosolyog, s ezzel gyermekét a helyes útra tereli; vagy rosszállóan ráncolja homlokát.”¹⁰ Darwin könyvének fő üzenete: az arckifejezéseknek és taglejtéseknek evolúciós alapjuk van, a környezet eseményeire, veszélyre, fenyegetésre stb. adott konkrét testi válaszokból eredeztethetők. A vicsorgó száj harapni készül, a mosoly az agresszív

szándék hiányát mutatja, jóakaratot jelez. A csecsemő mosolya veleszületett arckifejezés, jutalom és biztatás az anya felé, aki – hacsak a kapcsolat nem katasztrófába fut – a mosolyra mosollyal reagál.¹¹ A mosolyt az újszülött a maga arcizmaiban *érzi*, arról motorikus belső képe van, mely egyfajta vizuális belső képet keletkeztet; és anyja arcán *látja*, azaz a motorikus belső képhez külső vizuális képet társít. A mosoly képe, mondhatjuk, egyik *ősképünk*, hasonlóan az *anya* ősképéhez vagy akár a *nő/férfi különbség*¹² ősképéhez; de ilyen őskép a *harag*, az *elutasítás*, a *tagadás* vagy az *elfogadás* belső képe is. A tagadás és igenlés kifejezései Darwint különösen foglalkoztatták. „Az az ember – írta –, aki szenvedélyesen elvet valamely állítást, csaknem bizonyosan behunyja szemét vagy elfordítja az arcát... a gyerekek, amikor elutasítják az ételt, különösen ha rájuk erőltetjük, szaporán mozgatják fejüket egyik oldalról a másikra, ahogyan mi tesszük, ha tagadólag rázzuk a fejünket.”¹³

Taglejtés

■ Amit igenlünk, arra rábólintunk. *Gondolatban is* rábólintunk, s az elképzelt bólintást, erősebben vagy gyengébben, izmainkban érezzük, de akár a bólintás elmosódott belső vizuális képe is megjelenhet lelki szemeink előtt. A gondolat nem más, mint akadályozott mozgás. Ahogyan a századforduló prominens amerikai pszichológusa, Titchener írta: „a jelentés eredetileg mozgásérzés, kinesztézis; a szervezet a helyzetre valamilyen testi attitűddel reagál”.¹⁴ A szavak belső képeinkre épülnek, belső képeink azonban, hangsúlyozta Titchener, mozgásérzésre. Titchener álláspontját fogadta el és radikalizálta Margaret Washburn. Ahogy fogalmazott: „egész belső életünk testünk mozgásával függ össze, és azon alapszik”.¹⁵

Amikor tehát az arckifejezések és taglejtések nyelvét az emberiség természetes nyelvének tekintjük, nem pusztán azt állítjuk, hogy érzelmeinket és gondolatainkat a törzs- és egyedfejlődés során eleinte vizuális eszközökkel fejeztük/fejezzük ki és kommunikáltuk/kommunikáljuk, hanem azt, hogy lelki életünk elsődleges közegét belső-külső testi mozgásaink teszik. Ilyen értelemben írhatott Wundt olyan tudatállapotról, amely egészében a „taglejtésekben történő gondolkodásra szabott”.¹⁶ A taglejtések nyelvét Wundt „egyfajta univerzális nyelvnek” tekintette, amelynek különböző változatai nagyobb nehézség nélkül kölcsönösen érthetők. Ez pedig azért lehetséges, hogy a gesztus és annak jelentése szemléletes viszonyban vannak egymással. Szemléletessége folytán, írja Wundt, „a taglejtésnyelv olyan őseredetiséggel és természetességgel bír, amilyennel a hangnyelv sem ma, sem bármilyen nyelvtörténetileg kikövetkeztethető korábbi formájában nem rendelkezett”. Wundt egyértelműen elfogadja azt a feltételezést, hogy „a gesztusok nyelve a tulajdonképpeni ősnyelv, amely a közlés természetesebb eszközeként megelőzte a hangnyelvet”.¹⁷

Szó mint kép

■ Éppenséggel a hangnyelvnek is van egyfajta ősi szemléletessége – és a vonatkozó, Platónnal kezdődő (*Kratülosz*, 423b, 425d–427d), majd a 19. században Geiger könyvével¹⁸ új lendületet nyerő elmélettörténetben Wundt szükségképpen járatos volt.¹⁹ Mi, magyarok a beszéd láthatóságának gondolatát leginkább Balázs Béla 1923-as filmelméleti munkájából ismerhetnénk: „A filológia és a nyelvtörténeti kutatás megállapította” – írta Balázs –, „hogyan a nyelv eredete a *kifejező mozgás*, vagyis hogy az ember, aki beszélni kezd (éppen úgy, mint a csecsemő), nyelvét és ajkát csak úgy mozgatja, mint arcának egyéb izmait és kezét. [...] Az, hogy ezáltal hangok keletkeznek, az másodlagos kísérő jelenség... a kifejező mozdulat, a gesztus az emberiség ősnyelve.”²⁰ Vagy akár Fónagy Iván munkásságából ismerhetnénk, bár *Hallható-e a*

mimika? című, a *Magyar Nyelvőr* 1966. október–decemberi számában megjelent cikk elméletileg eléggé fakó (amúgy a szerző keresztnevét is eltévesztették), 1980-as – valóban nem érdektelen – tanulmánya viszont már angolul jelent meg. Fónagy itt „orális mimikriről” és „tudatelőtti orális gesztikulálásról” írt, arról, hogy a harag és a szomorúság hangulatában a nyelv hátrahúzódik, az öröm és gyöngédség hangulatában ellenben előremozdul. „Ezekben az esetekben – fogalmaz Fónagy – a nyelv mutató, *deiktikus* szerepet játszik: karunkat képviseli (vagy egész testünket), amely előre és felfelé mutathat – kifelé irányuló gesztus, közeledés a külvilág felé – vagy hátra és lefelé – befelé irányuló, negatív...”²¹

Alapszótárunk szavai azáltal jelentenek, hogy motorikusan leképeznek. De általánosabban is mondhatjuk, hogy minden szójelentés: kép. Wittgenstein éppenséggel tisztában volt azzal, hogy szó és kép elválaszthatatlan egymástól. – Mire vonatkoznak alapszavaink? Érzelmekre, testünkre, tagjainkra, testi környezetünkre. Alapszótárunkat azután metaforikus kifejezések bővítik: a metafora nem stíluselem, hanem kikerülhetetlen gondolati és nyelvi építkezési eszköz. A szakirodalom tengernyi, én itt hadd utaljak csak két tételre, Ricoeur 1975-ös *La métaphore vive* című könyvére és Paivio 1979/93-as metafora-tanulmányára.²² Az élő, eleven metafora azáltal jelent, hogy belső képalkotásunkat mozgósítja.

Leképezés és valóság

■ Taglejtéseink felszólítanak, elutasítanak, kifejeznek, de ábrázolnak is. A 20. század ún. nyelvi fordulatának egyik úttörő kritikusa, a művészetfilozófus és Gestaltpszichológus Arnheim a „leíró gesztusok” (*descriptive gestures*) kifejezést használja azokra a mintegy levegőbe rajzoló mozdulatainkra, amelyek úgymond a vonalas rajzok előfutárai,²³ és kétségkívül a látott világ közvetlen leképezései. Amit észlelünk, az többnyire maga a valóság; pillantásunk általában nem téved; és egymással túlnyomórészt egyetértünk abban, hogy mit látunk. Szemünk és agyunk általában azt a világot építi fel számunkra, amely ténylegesen körülvesz. Ahogyan a Gestalt-mozgalom első generációjának egyik vezéralakja, Wertheimer fogalmazta: „Idegrendszerünk a biológiai környezet körülményei között jött létre; az alakfelismerő tendenciák, amelyek ezenközben kialakultak, nem úgyszólván csoda folytán felelnek meg a körülvevő világ feltételeinek...”²⁴

Arnheim 1969-ben tanulmányt írt Wertheimerről és hatásáról, és ebben a tanulmányban igencsak figyelemreméltó észrevételt tett. Felfigyelt arra az ellentétre, amely egyfelől „az individuum nézeteinek és ítéleteinek környezete fölötti uralmát büszkén állító brit empiricista filozófia” és másfelől a Gestalt-felfogás között feszül, mely utóbbi „tisztelket tanúsít az idegrendszerre ható fizikai világ meghatározott szerkezete iránt”, és „állítja, hogy az ember feladata: megtalálni a maga alázatos helyét a világban, ama világ rendjéből merítve útmutatást viselkedése és világmegértése számára; [...] követelvény, hogy a polgár a maga jogait és kötelességeit a társadalom objektíve bizonyított funkcióiból és szükségleteiből vezesse le”.²⁵ Az „alázat” jellegzetesen konzervatív fogalom – e fogalom dióhéjnyi elemzésére írásom következő, befejező pontjában még kitérek –, és Arnheim valóban és kétségtelenül konzervatív beállítottságú: felhánytorgatja mostani társadalmi állapotainkat, melyek úgymond „individuumok vagy kis csoportok pusztá halmazává atomizálják az emberi közösséget”, fájdalommal tekint „jelen életmódunk káoszára”, „individualista civilizációkra”.²⁶

■ Konzervatív beállítottságú volt Wittgenstein is. E kétségtelen tény bemutatására az elmúlt negyvenöt év során számos írásomban vállalkoztam,²⁷ itt most be kell érnem egyetlen utalással. Paul Engelmann, aki az első világháború idején került baráti viszonyba a filozófussal, a következőképpen jellemezte annak sajátos életfelfogását, úgymond sajátos vallásosságát. Wittgenstein, írta Engelmann, „az életet feladatnak látta”, éspedig „az élet minden vonását, úgy ahogyan az adatott – azaz minden tényt –, ama feladat feltételei lényeges részének tekintve”. Wittgenstein, folytatta Engelmann, következetesen úgy tartotta, hogy ha meghasonlott a világgal, „a meghasonlás oka egyedül őbenne keresendő”, azaz elvetette azt a nézőpontot, miszerint „szükséges és indokolt volna a külső tények megváltoztatása”.²⁸

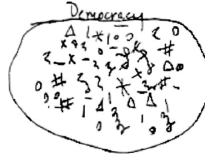
Am nemcsak úgy áll a helyzet, hogy Wittgensteint a maga élet- és társadalomfelfogása alapján egyértelműen konzervatív beállítottságú személyiségnek kell mondanunk, hanem azt az – elméletileg persze már jóval összetettebb – állítást is megfogalmazhatjuk, miszerint Wittgenstein késői filozófiája éppenséggel érveket nyújt egyfajta konzervatív világnézet számára.²⁹ Ezen a ponton viszont immár elkerülhetetlen, hogy közvetlenül szembenézzünk a konzervativizmus oly ellentmondásos fogalmával. *Hiszen mit is őriz a konzervatív? A mindenkori jelent? Akkor hol ilyen, hol olyan normákat képvisel. Vagy a múltat? De melyik múltat? És hogyan őrizhetné, ami már nincs? Mit őriz a konzervatív? A magam fogalomértelmezése szerint a konzervatív valójában a jövőndő nemzedékek életlehetőségét őrizi, közelebről pedig azt a tudásteljességet, amelyen a jövő megteremthetősége múlik. A konzervativizmus, meggartható és megtartandó lényegét tekintve, tudáskonzerativizmus.*

Mármost az emberi tudást igen tetemes mértékben éppen képek teszik ki. Szavaink mögött, ezt próbáltam a fentiekben megmutatni, alapvetően képek állnak. Belső, lelki képek – de a preverbális ősidőktől a mai napig persze rajzolt, festett, nyomtatott és fotografált képek is. A kép viszont merőben konzervatív. A barlangrajzok elemi tudásörző eszközök voltak. A kéziratos kultúra ugyan a képmásolás csődjét jelentette, de már a nyomtatott kép a maga változatlan sokszorosíthatóságával a tudás modern forradalmát hozta el. A fénykép pedig örökre megőriz olyan részleteket is, amelyekre készítője nem is figyelt.

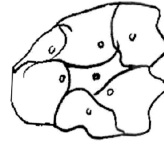
Belső képeink központi halmazát evolúciónk során rögzült ősképek alkotják, utóbbiak olyan természeti alapot jelentenek, amely alighanem érintetlen marad az idők történelmi változásától. Belső képeink azon köre viszont, amely történelmileg változékonyabb, éppenséggel a képi logika, a szemléletesség logikája mentén alakul. Amiről nem tudunk magunknak képet alkotni, azt elképzelni sem tudjuk, vagy éppen csak látszólag, csak szavakban tudjuk elképzelni, azaz csak mondani tudjuk. Erre a helyzetre áll leginkább Wittgenstein formulája: „wenn die Sprache feiert”³⁰ – amikor a nyelv szabadságra megy... Új szavakat folyamatosan képezünk, és ezek a szavak mindaddig értelmesek, ameddig belső képi világunk kiterjesztésével járnak együtt. A konzervatív Arnheim például meggyőződhetett arról, hogy egyetemi hallgatóinak nem okozott gondot a „demokrácia” szó sokértelműsége: a hallgatók éppenséggel képesek voltak e szó változatos tartalmát rajzokban kifejezni, a fogalomhoz mintegy képi asszociációkat rendelni. Néhány hallgatói értelmezés és rajz:

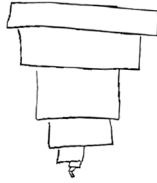
1. rajz

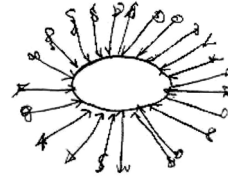
2. rajz

3. rajz

4. rajz

5. rajz

1. „Egyenlőség az individuumok között.” A hallgató rajzához Arnheim magyarázólag hozzáteszi: „a társadalom itt különböző jellemek laza tömörülése, kölcsönös kapcsolatok nélkül sorba állítva”. 2. „Minden típus belefér a rendszerbe [...] identitása elvesztése nélkül. [...] Mindnyájan hozzájárulnak az egészhez.” 3. „Egyének, akik szabadabban gondolkodnak, de korlátozva vannak, amikor mások szférájával kapcsolatba kerülnek.” Az Arnheim által itt adott értelmező kiegészítés: a rajz „dinamikusan leírja azokat a deformációkat, amelyeket az egyének az emberi érintkezések gátlástalan taszításai és vonzásai folytán elszenvednek”. 4. Ennek a rajznak a készítője nem mellékelte szöveget. Arnheim interpretációja: „Itt különböző formájú piramisok a demokratikus társadalom hierarchikus szerkezetét írják le. Alapjukon vagy csúcukon állnak, attól függően, hogy a tömegeket, avagy az állam fejét képzeljük el uralkodónak.” 5. „Mindenki szabadon részt vehet a kormányzásban. Kinek-kinek a háttere nagyon különbözik.”³¹

Ám olykor nyelvjátékaink elszabadulnak. A briliáns amerikai filozófusnő, Susan Haack, aki a maga relativizmusellenességét éppen az érzékelés ismerettedő közvetlenségére alapozza,³² nem tud mit kezdeni, mondjuk, Rorty relativista igazságfogalmával – Rorty, írja Haack, az „igazság” szót megfosztotta minden tartalmától;³³ de feministaként nem tud mit kezdeni például a „feminista ismeretelmélet” kifejezéssel sem³⁴ – a szavakat itt meghamisítják, túlfeszítik, eltorzítják.³⁵ Haack filozófiai műszavakba ütközik, amelyekhez képtelen bármiféle szemléletes jelentést társítani. Eszünkbe juthatnak itt John Austin intelmei: „közös szókészletünk megtestesíti mindazokat a megkülönböztetéseket, amelyeket az emberek sok-sok nemzedék élete során érdemesnek tartottak tenni, és a kapcsolatokat, amelyeket érdemesnek tartottak megjelölni: ezek bizonyosan számosabbak és megbízhatóbbak, hiszen kiállták az erősebb túlélése hosszú próbáját, és kifinomultabbak, legalábbis a mindennapok ésszerű gyakorlatiasságának határain belül, mint azok, amelyeket Önök vagy én karosszékünkben egy délután ki tudnánk öltönni...”³⁶ Amit jelen tanulmányom ehhez hozzá próbált tenni: közös szókészletünk csak azt testesítheti meg, amit testünk is megtestesít. Arcjátékunkat, gesztusainkat, mozgásérzés alapú belső képeinket. És nyelvünk határai persze – hadd fejezzem be Wittgenstein-parafrázissal – a társadalmi változtathatóság határait is jelenti.

■ JEGYZETEK

1. Vö. pl. Paul A. Boghossian: *Fear of Knowledge. Against Relativism and Constructivism*. Clarendon Press, Oxford, 2006. 7, 69, 70, 78, 80. – Boghossian könyvére vonatkozóan lásd Rigán Lóránd megvilágító rövid írását: „Félelem a tudástól”, <http://reflex.korunk.org/?p=17>.

2. Lásd minderről részletesebben Nyíri Kristóf: *Wittgenstein and Common-Sense Philosophy*. In: András Benedek – Kristóf Nyíri (eds.): *Beyond Words. Pictures, Parables, Paradoxes* (series Visual Learning, vol. 5). Peter Lang, Frankfurt/M., 2015. 231–243. Online: https://www.academia.edu/14112180/Wittgenstein_and_Common-Sense_Philosophy.

3. A *Philosophische Untersuchungen* 1953 óta számos kiadásban jelent meg, de a kiadástörténeti változások nem érintették az általam itt saját fordításomban idézett passzusokat. Ezekre a Wittgenstein-irodalomban szokásos módon hivatkozom.
4. Nagyon egyértelmű egy 1945-ben fogalmazott bejegyzés, ahol Wittgenstein a rajzok és képek emlékeztetechnikai szerepéről ír (MS 116-os kézirat, 338.). A bejegyzést német eredetiben és angolra fordítva is idézem rövidesen megjelenő tanulmányomban: Kristóf Nyíri: *Wittgenstein as a Common-Sense Realist*. Conceptus 2016. 101. sz.
5. *Philosophische Untersuchungen*, II. rész, xi. szakasz.
6. Ludwig Wittgenstein: *Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief*. Ed. by Cyril Barrett. University of California Press, Berkeley, 1967. 39. (A továbbiakban Wittgenstein: *Lectures*.)
7. A taglejtések elméletétörténetéről rövid áttekintést nyújtó tanulmányom: Kristóf Nyíri: *Time and Image in the Theory of Gestures*. In: Uő: *Meaning and Motoricity. Essays on Image and Time*. Peter Lang, Frankfurt/M., 2014. A tanulmány valamelyest bővített változata online elérhető: https://www.academia.edu/16619247/Image_and_Time_in_the_Theory_of_Gestures.
8. Thomas Reid: *Inquiry into the Human Mind. On the Principles of Common Sense* (1764). 3rd ed. Cadell–Longman, London, 1769. 73–75.
9. Uo. 89.
10. Charles Darwin: *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. John Murray, London, 1872. 385.
11. A téma alighanem legjobb összefoglalása még mindig Irenäus Eibl Eibesfeldt: *Die Biologie des menschlichen Verhaltens. Grundriß der Humanethologie* (1984). Dritte, überarbeitete und erweiterte Auflage. Seehamer Verlag, Weyarn, 1997. Lásd különösen 270–285.
12. Az „infants' perception of gender” téma szakirodalmához lásd Philip J. Kellman – Martha E. Arterberry: *Infant Visual Perception*. In: Deanna Kuhn – Robert Siegler (eds.): *Handbook of Child Psychology*. 6th ed., vol. 2. Wiley, New York, 2006. 148.
13. Darwin: i.m. 32, 273.
14. Edward Bradford Titchener: *Lectures on the Experimental Psychology of the Thought-Processes*. Macmillan, New York, 1909. 176. Az igenlés és tagadás vizuális és kinezetikus belső képeiről lásd uo. 20–21.
15. Margaret Floy Washburn: *Movement and Mental Imagery. Outlines of a Motor Theory of the Complexer Mental Processes*. Houghton Mifflin, Boston – New York, 1916. xiii. Két évvel korábban Washburn ezt a szerencsés formulát használta: „natural to connect the presence of imagery with delay and hesitation in motor response”. Lásd Uő: *The Function of Incipient Motor Process*. *Psychological Review* 1914. 386.
16. Wilhelm Wundt: *Völkerpsychologie. Erster Band. Die Sprache*. Zweite, umgearbeitete Auflage. Erster Teil. Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1904. 141.
17. Uo. 137.
18. Lazarus Geiger: *Der Ursprung der Sprache*. J. G. Cotta, Leipzig, 1869.
19. Miközben tanulságos az észrevétel, amelyet G. H. Mead, a „vocal gestures” fogalmát hangsúlyozva, Wundtot elemelve megfogalmazott. Lásd Mead: *Mind, Self and Society*. The University of Chicago Press, Chicago, 1934.
20. Balázs Béla: *Filmkultúra (A film művészetfilozófiája)*. Szikra, Bp., 1948. 31.
21. Iván Fónagy: *Preverbal Communication and Linguistic Evolution*. In: Mary Ritchie Key (ed.): *The Relationship of Verbal and Nonverbal Communication*. Mouton, The Hague, 1980. 172.
22. Allan Paivio – Mary Walsh: *Psychological Processes in Metaphor Comprehension and Memory*. In: Andrew Ortony (ed.), *Metaphor and Thought* (1979). Rev. second edition. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
23. Rudolf Arnheim: *Visual Thinking*. University of California Press, Berkeley, 1969. 117–118.
24. Max Wertheimer: *Untersuchungen zur Lehre von der Gestalt*. II. Teil. Psychologische Forschung 1923. 336–337.
25. Rudolf Arnheim: *Wertheimer and Gestalt Psychology* (1969). In: Uő: *New Essays on the Psychology of Art*. University of California Press, Berkeley, 1986. 34.
26. Rudolf Arnheim: *The Dynamics of Architectural Form*. University of California Press, Berkeley, 1977. 17, 67.
27. Néhány vonatkozó, magyar nyelvű publikációm: Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein boldogtalan élete*. Világosság 1971. 5. sz. 266–274; Uő: *Wittgenstein új tradicionalizmusa*. Világosság 1975. 10. sz. 627–629; Uő: *Wittgenstein késői munkássága a konzervativizmus tükrében*. Valóság 1978. 12. sz. 23–33; Uő: *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth, Budapest, 1983.
28. Paul Engelmann: *Letters from Ludwig Wittgenstein. With a Memoir*. Basil Blackwell, Oxford, 1967. 79.
29. Ezt az összefüggést az évtizedek során többször és több szempontból törekedtem bizonyítani; a feladatnak újra nekiveselkedtem *Conservatism and Common-Sense Realism* című tanulmányomban, mely a *Monist* 2016. októberi *Conservatism* című számában jelenik meg. A tanulmányban utalok azokra a – főleg az 1980-as/90-es években zajlott – szakirodalmi vitákra is, amelyeket álláspontom korábban kiváltott.
30. Wittgenstein: *Philosophische Untersuchungen*. I. rész, 38. §.
31. Arnheim: *Visual Thinking*. 127–129.
32. Susan Haack: *Reflections on Relativism. From Momentous Tautology to Seductive Contradiction*. In: Uő: *Manifesto of a Passionate Moderate. Unfashionable Essays*. The University of Chicago Press, Chicago, 1998. 308.
33. Uo. 18–20.
34. Uo. 3, lásd még a *Knowledge and Propaganda. Reflections of an Old Feminist* fejezetet. In: Haack: i.m. 123–136.
35. Vö. uo. 185: „Words are fudged, stretched, distorted, stripped of essential content.”
36. J. L. Austin: *A Plea for Excuses*. *Proceedings of the Aristotelian Society*. New Series 1956–1957. Vol. 57. 8.